

MAGYAR SZOCIÓGRÁFIA

(Elmélet és gyakorlat)

Irta: ROBOTOS IMRE

A nagy történelmi háborgások elfojtották a magyar szociográfia lángolását, leszorították füstjét és vitássá tették eredményei értékállását. A szociográfus élgárda, mely jeles komolysággal fürkészte a társadalom körtüneteit, megrekedt és még azokat a tapasztalatokat sem hasznosította, melyekre nemes pátoossal ő hívta fel a magyar társadalom figyelmét.

Nem kell tulságosan messzi hatolnunk, ha elakarunk jutni mindezek okáig. Talán csak azt idézzük emlékezetünkbe, hogy e lázadó hevülettel kutató mozgalom milyen eszmei tájékozódással indul a népi erők megújítása és oltalmazása felé, — s az emlékezés megmutatja, hogy távolról sem szociális lobogás vagy lelkiismereti kényszer vitte e fiatal társadalomkutató nemzedéket a falvak népei közé, hanem fordítva: a nép- és valóságismeret formálta ki bennük a felelősséget s tette őket „rebellisekké“. E nemzedék első szociálpolitikai ösztönzését a Gömbös-féle körvonalazatlan „reformkorszaktól“ kapta. A „Márciusi Front“, bár utóda volt ennek az irodalmi-szellemi csoportosulásnak, már szabadabb, tisztább és gyökeresebb politikai tervadással jelentkezett: a 48-as március valóranemiváltott programjának megvalósítását követelte.

Darvas József, a magyar szociográfiai irodalom legkiegyensúlyozottabb művelője, már a falukutatás kezdetén helyesen értékeli a szociográfiai-felvételezéseket végző jobboldali fiatalság szerepét. „—A parasztkérdést, — írja — tulajdonképpen az ellenforradalmi kurzus tette divatosá politikai okokból, ugyanis a parasztság, nemes konzervatizmusában látta azt az erőt, melyre bizton támaszkodhatik egy esetleges újabb forradalom esetén. Az ő számára azonban csak a jobbmódu földesparasztok: a „kiszgazdák“ jelentették a parasztságot s ...szociális alkotásokkal alá nem támasztott „népies“ politikájukat kritika nélkül parasztimádattá misztifikálták... A fiatalság érdeklődése azonban nem állt meg a kurzuspolitika megszabta határoknál, hanem egyre mélyebbre ásott és fölfedezte a „hárommillió magyar koldust“: az agrárproletárság széles rétegét.“ (*Gondolat*, 1936. 6-7. sz.)

Kétségtelenül: a fiatal kutatók nem voltak eléggé „óvatosak“ s mi alatt a valósággal kötöttek ismeretséget, az igazság is szívükig hatolt... E magatartás feltétlenül erkölcsi bátorságra és jellemzilárdságra vall, mégis némi fenntartásra int. A szándék és a tett, a hitvallás és a politikai gyakorlat között u. i. olykor akaratlan ellenmondások mutatkoznak.

Tagadhatatlan, hogy az elmúlt esztendő magyar közéletére, irodalmi és szellemi világára a magyar nép döbbenetes sorsának feltárulkozása sütötte bélyegét. A szociográfiai irodalom nyomán támadt vihar részint a méltatlankodás érzületéből fakadt, részint pedig háborgó ellenérzés volt a falukutatók felderítő munkájával szemben. Nincs tudomásunk róla, hogy e nyugtalanság szele eljutott volna az érdekelt népi rétegek sorai közé s hogy milyen mértékben érintette őket? Maguk a szociográfusok váltig bizonygatták, hogy ők nem a néphez s nem a lázadásért szóltak, sőt a társadalmi feszítőerők engesztelésére intették a politikai és gazdasági hatalom birtokosait. Még Főja Géza is, aki pedig a legkegyetlenebb

őszinteséggel derítette fel az „uri Magyarország“ mulasztásait s aki a „legméltóbb emberi élnivalónak: a cselekedetet“ tartja még ő sem a néphez szolt s a néptől várta a cselekedetet, hanem felülről „a szellem független és hősi csapatától“. Ám még ezeknek a negatív megoldásoknak is — minden társadalmi-történeti eredménytelenségük ellenére — kiváló és elhatározó a jelentőségük, mert tisztáztak és időszerűsítették, kikutattak és lelepleztek tényeket, melyek a népi társadalom fejlődésének örök megkövetői voltak. A szociológiai értelemben vett társadalomkutatás kikerülhetetlenül érintkezik a politikai hatalom gyökereivel s nem menekülhet az értelmezés elől. A magyar szociográfus fiataliságnak is értelmeznie kellett a feltárt valóságot; a szunnyadó lázadást, szektázást, egykézést, kivándorlást, ellátatlanságot, elnyomást: a teljes és végzetes romlást, amikért mind felül viselték a felelősséget. S bár ez az értelmezés arról tanuskodott, hogy a „történelmi osztály“ vetélte el a nemzet multját és tartja megkötve jövődjét, mégis a falukutatók vérmérsékletük szerint szenvedélyesen, vagy kimértséggel, keserűen vagy fájdalmas lemondással, reformra sürgetve vagy vészjóslóan csak szózatokat intéztek, jobb belátásra intettek, cselekedetre serkentettek, de ennél tovább nem jutottak.

Felemás élet, felemás népmentés volt ez: megmaradni azon az eszmésíkon, amit a latifundiumok birtokosai is magukénak vallanak, — és szolgálni egyidőben a népet, — ez nem volt lehetséges még a falukutatók számára sem. Erre is, arra is túllépték a határokat, de egyfelé sem elégitették ki a várakozásokat és semerre sem oldották meg a megoldásra váró problémák seregét. Kovács Imre nyílt levele (Korunk 1939. 2. sz.), melyet gróf Teleki Pál (akkor még) közoktatásügyi miniszterhez intézett, ki „komisz tanítványoknak“ bélyegezte a falukutatókat, jellemző fényt vet arra a kettősségre, mely a szociográfus fiataliság lebegését a történelmi osztály és a nép szolgálata között meghatározta. „A cserkész feltétlenül és minden körülmények között igazat mond, — írja K. I. nyílt levelében. — ... A cserkésznek igazat kell mondania a politikai, gazdasági, szociális és társadalmi kérdésekben is.“ Mily meghatározó az a politikai romlatlanság és társadalmi tájékozatlanság, mely ime a cserkészi igazmondás igényét állítja szembe az osztályérdekek rideg tényeivel!

Kétségtelenül voltak pillanatok, mikor úgy tűnhetett, hogy az „el-szabadult szellemeket“ nem lehet többé felülről fogságba parancsolni, hisz' hatalmas erő felett rendelkeztek már: a valóság ismerete volt birtokukban. E feltevést azonban már kezdetben kétségekkel fogadta az a szellemi tábor, amely a paraszti sors kietlen utjait és a nagybirtokok „halálgyűrűjét“ még a falukutatás előtti „hisztorikus“ időkből ismerte és sűrű idézésével nyugtalanította a társadalom egyensúlyát.

A borulátásnak volt igaza. A falukutató mozgalom nem mutatja jelét, hogy önerejéből újra képes lesz megerősödni és tovább járni — most már csak a nép oldalán, — a megismerés és feltárás utjait.

S bár a falukutatás irodalma még nem nyújt lezáró összegezésre lehetőséget, mert hihetőleg maga a folyamat sem zárult el egészen, mégis lehetséges bizonyos hullámvonal felvázolása, mely némileg tájékoztat a szociográfiai mozgalom utjáról és természetéről.

Az első szembetűnő vonás, hogy a falukutatók bizonyos tájakat előnyben részesítettek, míg más vidékekkel mostohán bántak. A Duna-Tisza-köze tájrajzát pl. egészében (Erdei Ferenc: *Futóhomok*) és részleteiben (Szabó Zoltán: *Tardi helyzet, Cifranymoruság*; Remenyik: *Bűntudat*) is feldolgozták. Hasonlóan az Alsó-Tisza-vidék is több munkában jelentkezik (Féja Géza: *Viharsarok*; Darvas József: *Orosháza, Egy parasztsalád története*.) A Nagyalföld már csak általánosító vázlatokat kap, (Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*; Kiss Lajos: *A szegény ember élete*) míg a Dunántul egésze teljességgel felderítetlen. Igaz, Illyés Gyula: *Puszták népe* c. munkája, amely a magyar ifjúság önismeretre való törekvésének első ösztönzését adta, a dunántuli uradalmak cselédjeinek életét eleveníti, de a táj történeti és természeti világa még közvetve is alig jelenik meg. A munka nem is lép fel ezzel az igénnyel. (Illyés Gyula legujabb kötetének, a *Magyarok*-nak lapjain is felbukkan a magyar élet- és sorsproblémák egyetemes veszélyérzete mellett a dunántuli magyarság pusztulása fölött való külön aggodás, anélkül azonban, hogy a szerző a magyar-német viszony kendőzetlen feltárását megközelítene vagy erre vállalkozna.) A Pro Christo Diákok Háza munkaközössége a Dunántul egy „elsüllyedt falujáról“ (Kemse) irt figyelemreméltó munkát. De ez csak egyetlen falu elszigetelt ábrázolása s szükségszerűen nem idézi a táj egész arculatát. Kovács Imre munkáiban (*A néma forradalom, A kivándorlás*) találkozunk legsűrűbben szociológiai és politikai utalásokkal a Dunántul birtok- és társadalomviszonyaira. Kimagasló a jelentősége ennek, mert egyedül ő mutatott rá arra a drámai élethalálharcra, mely Dunántult a magyar és német nép között folyik.

„Itt gyűrűként szerepel a németiség... és komor lélekkel, lábhoz tett fegyverrel állnak a magyar falvak előtt... hogy a kellő pillanatot kihasználva, megadják a kegyelemdöfést a vonagló dunántuli... magyarságnak... A Magyarország területén élő németek... (mint) határmenti németek az Anschluss fogalomkörébe beletartoznak... A német tudósok a magyarokat alacsonyabb kultúrájú népként kezelik és a németek legnagyobb ellenségének tartják... A hitleri Németország világosan és nyíltan megfogalmazott tervei között a dunavölgyi imperialista politika is szerepel... A nagy német birodalom gondolata... már bent ég a lelkekben. Határait, amelyet eleinte a Balatonnál, azután a Dunánál (!) vonták meg, már térképekre rajzolják. A történelem tanúsága szerint ezt a gyakorlati megvalósulás szokta követni.“ (*A néma forradalom*.)

Ezek az elhatározó jelentőségű felismerések azonban csak a Dunántulról, mint a nagybirtok és egykézés „hírhedt hazájáról“ szólnak. Súlyos hiánya ez a magyar szociográfiának. A társadalomkutatók bejárták a fél országot, mindenütt felidéztek a megrázó szociális nyomoruságot, de közben a legnagyobb veszélyről, az ország másik feléről, a Dunántulról, alig beszéltek. A dunavölgyi német imperialista politikát már 1936-ban világosan ismeri fel K. I. De szélesen és alaposan a magyar társadalmat nem ismertették meg a Dunántul végbemenő német eszmetérjesztés hódító céljaival és nem világosították fel méreteiről. Nem született meg máig sem a Dunántul „Viharsarka“ (s ki tudja, megszülethet-e ezután), mely felébresztette volna a magyar lelkeket. 1938 szeptembere, a német imperialista politika döntő lépése a Dunavölgye felé. Magyarországot Németország oldalán találta. S az elégtelen valóságismeret ekkor még a magyar szellemnek jobbjai közül is számossal felejtette a Dunántul és azt, hogy a német istápolás a fojtogató öleléssel mily közel rokon... Tulzás lenne mindezt a szociográfiai irodalom mulasztásainak terhére ir-

ai. Annyi azonban bizonyos, hogy a nemzetmentő felelősségvállalással jelentkezett szociográfiai mozgalom nem járult hozzá az időszerű történelmi összefüggések láttatásával a magyar politikai sorstudat tisztázásához. Azóta a tények változott légkört teremtettek, de ez is inkább a tömegek önerejű felismeréseiből, mintsem a tudatos, megvilágosító propagandaiból táplálkozik.

*

Kovács Imre érdemeit idéztük az imént, — hozzá kell még tennünk, hogy már a Márciusi Front tervadásában is ő hirdette a magyar ifjuság nevében: „A ...pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncéluság és konföderáció gondolatának megvalósítását.“ Ám ez a lendület — hogyan és miért? — elakadt, sőt éppenséggel elmerült a nemzetföltés sodrában. Ami *A néma forradalom* soraiban még félreérthetetlen és elferdíthetetlen utjelzés, az egy esztendővel később, *A kivándorlás* oldalain már átértelmezett és megmásított hang. A dunavölgyi konföderáció eszméje alámerült, hogy helyet adjon a dunavölgyi elrendeződés olyan értelmezésének, mely csak „ellenséges érzületű nép“-et és „ellenséges érzületű szomszéd“-ot tud megközelíteni. Az „ellenséges“-nek itélt népek sorából azonban hiányzik a német. A népességszaporulat felvázolásának egyik táblázatánál jegyzi meg, hogy „szomszédaink alatt csak a cseheket, szerbeket és románokat értjük; a németeket nem, mert ha azokat is odaszámitanánk, akkor még félelmetesebb volna a helyzet...“ (*A kivándorlás* 135. o.) Lidércet pedig nem akar Kovács Imre felidézni. E könyvében különben sűrűn bukkannak fel ellentmondó képletek, alapjaikban elhibázott társadalmi és történelmi értelmezések. A magyarság jövődjének alakulásában pl. a magyar anyáknak tulajdonítja a „legnagyobb“ szerepet. „Ezen a földön a magyarság sorsa mindig a bölcsőkben dőlt el és ott is fog eldőlni!“ (117 o.) — írja, noha mi sem teszi indokolttá e szózatot, még könyvének tanúsága szerint sem. „Az ország hatalmi berendezkedése... a tőkének és nem a munkának kedvez... Magyarországon egy millió ember él feleslegesen és bármely pillanatban kivándorlásra készen.“ (116 o.) Ime, ő maga szögezi le, hogy a „bölcsők“ teljesítménye nem elegendő, mert a bajok gyökere, „a termelő eszközök igazságtalan birtoklásából folyó politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedés“. (15. o.) A század elején még bőséggel ontották a bölcsők a nemzet életerejét s mi lett belőlük? „1899-től 1913-ig 1.390.525 egyén vándorolt ki Magyarországról.“ K. I. mégsem ok nélkül szól a magyar anyák lelkiismeretéhez, az egymillió „felesleg“ és a „hatmillió“ magyar proletár tengődése ellenére sem. Önmagát is arról szeretné meggyőzni, hogy a mennyiségi tulsúly lehet csak egyetlen biztosítéka a nemzet fejlődésének és a dunavölgyi szomszédnépekkel való sikeres „szembenézés“ feltételének. (Hogy önmagát mily mértékben sikerül meggyőzni erről, az tisztázatlan, de az olvasónak és a magyar „bölcsőknek“ nem kell egyebet tenniük, mint Kovács Imre érveivel szembeállítani Kovács Imre érveit.) K. I. tudatában így villámfényes meglátások ölelkeznek homályos és elmosódott látomásokkal s így elhajlik a Márciusi Front tiszta eszmevilágától. Merre hajlik? Hová érkezik? Ismerősen csengő fogalmazások szabadulnak fel tolla alól, amelyek a zsidóellenes mozgalmak „szélmalomharc-jellegéről“ és tehetetlenségéről panaszkodnak. (191 o.) De ama kétarcú, diabolikus erő itt sem hagyja nyugton lelkiismeretét: „Azt nem

lehet elvitatni a zsidóktól, hogyha ők nem teremtik meg a magyar ipart és kereskedelmet, akkor nem csinálja meg senki". Ha elemez, látása pontos és elfogulatlan. Olykor azonban elemzés helyett megokolatlan kijelentéseket tesz, melyek vészesen idézik a regressziós eszmék sugalmazásait.

„A gazdasági vonatkozásoknál sok tekintetben talán még fontosabb a kulturális része a zsidókérdésnek. Egy vékony zsidóréteg magas intellektusától és komoly kulturájától eltekintve, a többség a háború utáni dekadencia hinárjába akadt. Gyökértelen, szürke, erőszakosan szexuális-izű, eredetiséget nélkülöző és olcsó hatásokra vadászó szellemiséggel fertőzték meg a magyar életet... Velük szemben az igazi magyar kulturát kell kiművelni. Bartók Béla és Kodály Zoltán már példát mutatott erre. Sajnos azonban a Bartók-Kodály-kultusz nehezen terjed s ebben is inkább a zsidóság asszimilálódó, intelligensebb rétegeinek van nagy érdeme, akik nagyobb lelkesedéssel fogadták Bartók Bélát és Kodály Zoltánt, mint a magyar középosztály“. (193. o.)

Könnyű volna részekre boncolni e sorok értelmének benső ellenmondásait, de fölösleges. K. I. maga szolgáltat meggyőző érveket ahhoz, hogy voltaképp' nincsen kulturális zsidókérdés sem. A zsidó értelmiségek értékmegoszlása éppen olyan sokrétű, mint a keresztény magyar értelmiségieké. Az elemzést mégis ez a „kijelentés“ követi: „...véget (kell) vessünk az idegen szellemiség elhatalmasodó uralmának“. (Vajjon annak-e, amely felkarolja a Bartók-Kodály-kultuszt?)

A néma forradalomtól A kivándorlásig vezető ut így semmiképp' sem biztató, sem a szociográfiai mozgalom, sem Kovács Imre szempontjából.

*

A fejlődési görbe kedvezőbb Erdei Ferenc munkáinak vizsgálatánál, noha könyvei mellett meglehetősen részvétlenséggel haladt el a közvélemény. Talán azért, mert sem a *Futóhomok*, sem a *Parasztok* nem kínált „nyomorszenzációt“, nem elevenítette aprólékos részletességgel a paraszti lét gyötrelmeit, nem gyűjtötte a leszorított népi élet adatszerű töredékeit. E vonatkozásban a *Futóhomok*, mely a Duna-Tisza köz életéről való számadást ígéri, nem is tölti be a várakozásokat s meg kell elégednünk annyival, hogy E. F. néhol súlyos bíráló szavakat ejt a nép alacsony élet-színvonala felől, a méltatlan helyzet megjelenítése nélkül. A szerző tulajdonképpen örökdöött tolla hüvösen tárgyilagos vezetésére, nehogy kilendüljön a részrehajlatlan ábrázolás sinpárjai közül. A lefojtott lendület azonban utat követelt s a *Parasztok* oldalain drámai hangú kitejtésedést nyert.

A szemlélettel, amely a *Parasztok* eszmei gerincét adja, már a *Futóhomok*ban is találkozunk, elszórt utalásokban ugyan, de érezhetően innen indult ki a második könyv vezérelve. A *Futóhomok*ban a tudós szociográfus beszél, eleméz és jegyzi az összehasonlító számadatokat; a *Parasztok*-ban: „paraszt beszél parasztkról“, nem részvétlenül és elfogulatlanul, hanem az egykori sorsközösség keserűségével és lázadásával. E. F. u. i. paraszti sorból szakadt ki és ifjusága „lesujtó élményei“ ott tartják ma is a parasztközött. Nem felülről néz: hangja a parasztközöttől szól s belülről álcázza le a paraszti létformát eszményesítő elméleteket és innen bizonyítja félreérthetetlen szavakkal: „parasztként élni nem érdekes“.

A *Parasztok* voltaképp' már nem is szociográfia s csak közeli rokonságot tart e műfajjal. A szerző történeti-társadalmi kérdéseket vet fel, ugyszólván bölcséleti problémákat feszeget: örök időkre megalkotott em-

ber-e a paraszt, vagy csak történelmi kategória? A válasza:

„A parasztság maga nem örök. Emberi társadalom szülte s a természet törvényeinek csak ártatlan szerepe van, hogy megszületett... Éppen most változik a parasztság... Akit öröknek ítél elhamarkodott ítélet és természetnek gondolt nem is nagyon ártatlan társadalom, a szemünk előtt változik és harcot folytat; fegyvere a sztrájk, a menekülés, az elszánt könyöklés és a lazadás. Ennek a harcnak kimenetele nem kétséges, az öröknek hitt parasztság el fog tűnni a történelem porondjáról... A harc olyan okokból és olyan célokért folyik, amik nem kendőzhetők és többé hatalommal sem szoríthatók vissza“ (58. o.)... „Szinte érthetetlen... miért parasztok még mindig az emberek, amikor semmi okuk sincsen már rá?“ (84. o.)

A kérdés ilyen fogalmazása elűt a szociológia tárgyilagos módszereitől, bár nem ellenkezik az egész művön végigvonuló, hol fojtott, hol pedig kitérő szenvedély hangjával. Eléggé nem hangsúlyozható érdeme azonban a szerzőnek, hogy, nem fonja át a paraszti létformát erkölcsi igazolásokkal, az ősi kultúra elhivatottságának hamis mázával. Marasztalóak a parasztkultúra legbensőbb értékeiről való megfigyelései is. — A parasztkultúra csak arra képes — írja, — hogy kiterjedjen, de sem arra, hogy magas kulturára fejlődjék, sem arra, hogy ilyenné átalakuljon, nem való.

Egy egész korszak hamis eszmeiségét szaggatja szét E. F. Azét a korszakét, melyben az uralkodó osztály a társadalmi igaztalanságok bünetét kívánta a szolgaság és primitívség felmagasztosításával kiegyenlíteni. De: „Nem szabad parasztnak maradni. Kevés és méltatlan ez a sors akkor, mikor ut nyílik rá, hogy más legyen belőle és minden ok megvan arra, hogy kövesse is az ember ezt az utat.“ Jóllehet, a könyv végső következtetéseivel arra utal, hogy a parasztság csak úgy emelkedhet fel kötött és alacsony állapotából, ha hisz erejében és ezt az erőt fel is használja, mégis vét amikor a polgárosodás lehetőségeinek ábrándképeit rajzolja fel mindkét művében. (Féja Viharsarka hasonló eszmeiséggel telített) s nem ismeri fel, hogy nemcsak a megmerevedett paraszti létforma, de a polgári lét alapjai is bomlásnak indultak s így a parasztság aligha keresheti a polgárosodás utjain a felszabadulása felé vezető megoldásokat. Különbözik a paraszti létforma merev és általánosító tagadása szükségképpen túlzásokba hajítja a szerzőt és felejteti vele a parasztságon belül fennálló elválasztó tagodódásokat, sőt egyenesen azonosnak hirdeti azokat. E. F. úgy véli, mintha a birtokos és birtoktalan paraszt életszínvonala között *semmi* különbség sem volna s csupán erkölcsi állapotuk növelése és méltóságuk biztosítása felé törekednek osztályviszonyaik kedvezőbb kiharcolása által.

Erdei Ferenc könyve, eszmei elhajlásai és túlzásai ellenére is, a szociográfiai irodalom jelentős munkája, mert a felmagasztosított paraszti lét legendáitól terhes időben járult hozzá, legalább a parasztság történeti helyzete tisztázásának feltételeihez.

*

A tisztázás feltételeinek sikeresen tesznek eleget Szabó Zoltán munkái is. (*A tardi helyzet, Cifranymoruság.*) Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a szociográfiai irodalom bevallott célja a tisztázó feltárást csak a megoldást sürgető szándékok segédeszközének tekintette. A megoldások mégis elvesznek a társadalomrajzi segédeszközök szertárában és a „tisztázott“ valóságot továbbra is tisztátalan társadalmi állapotok burkolják. Jóllehet Szabó Zoltán már „A tardi helyzet“ olda-

dalain leszögezi, hogy: Nem cselekedni a megismerés után, végzetes következményekkel járhat, —e megállapítást nem követi gyakorlati utjelzés. Illyés Gyula Puszták népének befejező mondataira emlékezünk, ahol a cselekedet-elhárítás szellemes formájával találkozunk: „Látom a baj nagyságát, előre látom következményeit is. Egy nép élete forog kockán. Mi az orvosság? Az az olvasóra is tartozik annyira, mint az íróra, hisz ő is tudja már, amit az író tud. Akik a ‚megoldás‘ nélkül a könyvet csonkának érzik és folytatását várnák, — folytatást várok azoktól én is.“ Sz. Z. és a többi szociográfus nyilván ezzel az illyési kitéréssel értettek egyet, mikor olvasóik tettigényeinek néma sürgetését viszontigényekkel parirozták ki. Ebben az elhárításban azonban több az álszerénység, mint a példamutatás.

E hasábokon *Gál Gábor* fejtette ki (Korunk 1938. 9. sz.) Sz. Z. munkáinak bírálata kapcsán, hogy a reformokért támadt szociográfia, mint akadt el és mint torkolt íróasztalszociológiába, elvont, általános társadalomrajzba, amit pedig a szociográfus szükségszerűen tagad. S noha a *Cifranymorúság* „irodalmi“ kifejezésben és írói „teljesítmény“ dolgában magasan *A tardi helyzet* fölött áll, nem haladta semmivel sem meg ennek szociális szintjét, sőt megkerülő fogalmazásaiban alatta marad. A salgótarjáni és rimamurányi bánya- és iparvidék munka- és munkásviszonyairól való megfigyelései éppen csak madártávlatból idézik fel a munkásosztály életformáit, sokkal kevesebb elmélyüléssel, mint arra mód lehetett. A munkásság életét Sz. Z. egészen kívülről közelítette meg s szellemvilágáról alig tájékozott, inkább látható megnyilvánulásai azok, miket feljegyez. Kiválóan élesek viszont megfigyelései az értelmiségiek jellem-, élet- és képzeletvilágáról.

A zsidókérdéssel foglalkozva, tiszta logikával elemzi ki az antiszemitizmus alapjául hangoztatott elvi, faji és felekezeti ködképekből „az osztályindulat jellegű ellenszenvet.“ A lábrakapott zsidóellenes eszreáramlattal — noha ez szerinte kívül esik könyvének feladatkörén — vitába száll, mert a német mintára meghonosított zsidóellenesség a „magyar társadalmat egy eddig példátlan történelmi lefekvésre ingerli.“ A Németországból meghonosított árja-antiszemitizmus — írja —

„Veszélyesebb a magyarság számára, mint nép számára, mint a zsidóság számára, mint nép számára. Mert; a zsidókat csak elkülöníti, de a magyarságba egy árja-germán tudatot plántál... A német öntudat ez eszköze a magyarországi terjedése nem a magyar öntudatraébredést, hanem az új német hatalmi szellem magyarországi gyarmatosítását szolgálja...“ (211. o.)

Szabó Zoltán írói fejlődése és magatartása biztat a legtöbb ígérettel a jobbról elindult fiatal magyar értelmiségiek közül, ha egyelőre (a saját szavai ezek!) a cselekedetnélküli „végzetes“ utat is járja.

*

A szociográfiai irodalom szeszélyes hullámvonala, amely eddig egyetlen munka keretében is hol lefelé, hol felfelé görbült, *Kiss Lajos A szegény ember élete* c. könyvében ingadozás nélkül lefelé halad. Bármerről is közelítjük meg e könyvet, zavar és mértéktelenség fogad. Már a bevezető oldalak után az a benyomásunk, mintha a tudós sehogyan sem tudott volna összelelegezni az irodalmárral, rendszerező aprólékossága (sőt: kicsinyessége) nem fért meg a társadalomkutató erkölcsi lángolásával.

A szerző a kiadó könyvszéli jegyzete szerint, „uttörő munkát végzett a magyar tudományban, megalkotta az első magyar tipológiai művet“. A műfaj valóban figyelemreméltó s épp ezért joggal igényelhet jobb szépírói tolmácsolást, mert a legdicséretesebb tudományos részletezés is csak a típus „anyagi“ elemeit vázolhatja, legbensőbb lényegét viszont az adalékokon túl már csak írói lélekalakítás közvetítheti. K. L. ehelyett inkább a szegény ember életének külső formáit és megnyilatkozásait idézi, igen sűrűn olyan tulzó részletességgel, ami már inkább bagatellizálás, mintsem pontosság. Kinosan iskolás módszeréből, a szemléltetés kedvéért idézzünk talán:

A béres; „Két kézre fogja az ostor nyelet. Balkézével a csapósíj kezdeténél fogja alul a nyelet, a jobbát annyival feljebb, amennyivel kinyújtott karal eléri, ahogy az öle engedi“.

S ha az olvasó most már szakszerűen veheti alkalomadtán kezébe az ostort, megismerheti a kubikus talicska pontos méreteit is:

„A talicska oldala és szarva egy darabból készül, hossza 105-110 cm. kerékfelületi szélessége 32 cm. Az eleje 60 cm. magas, hátulja 36-37 cm. egymással szemben, vályogalakú düléssel, melyek szöge a rendelő kívánsága szerint változik... Kerékátmérő 16 bécsi zoll (42 cm.), a lábak magassága csak fele“.

Ez azonban csak formai s egyben a kisebbik hiba. A szegény ember életének értelmezése körül viszont az író magatartása legjobb esetben is zavaros vagy vulgáris, ha nem akarjuk feltételezni, hogy K. L. szemléletét tudatosan a „gazdag ember“ erkölcsi mértékei irányítják. Óvakodik attól, hogy típusainak életét társadalmi létük körülményeiből vezesse le, inkább azzal a „közvetlen“ módszerrel él, hogy a szegény ember erkölcsét a szegény ember erkölcséből magyarázza. Már a bevezető sorokban ezzel a sajátosan egyedülálló kategórizálással találkozunk:

„A szegény ember legáltalánosabb típusa az, amely tisztességes emberhez illően, komoly oldaláról veszi az életet... a szegény ember másik típusa... csak a törvény szigorától fél, igyekszik azt kijátszani, de legtöbbször rajta-veszt“.

E sommás elemzés után bőséges izelítőt kapunk a tisztességes és tisztességtelen szegényember-típusok magaviseletéről. A „jó“ és a „rossz“ uralja tudományos elemzéseit, gazdákat és dolgozókat egyaránt jó és rossz emberekre osztályoz, a társadalmi és gazdasági indítékokat erkölcsi síkra vetíti. A szegényember ellenállását a sorvasztó munka iránt pl. „lustaságnak“ vagy „rossz gondolkozásnak“ itéli. A „jó“ béres vállvetve, szorgalommal, elégedetlenség nélkül látja el a dolgát, a „rossz“ kanász még el is szokik az elviselhetetlen bánásmód elől. „Rossz belátású“ az a szülő, aki serdülő gyermekét e lázító szavakkal bocsátja szolgálatba, „Ha nem jól bánnak veled, majd elgyüössz.“ „Jó“ gazda gondját viseli a szegény embernek, a „rossz“ kihasználja őket. „Jó helyen, jó koszt, jó bánásmód... rossz helyen gyenge táplálék mellett szigorú bánásmód“. „Jó cselédnek“ „jó gazda“ vásárfiát is vesz. „Rossz helyen ütök, verik, szidják...“ Voltaképpen tehát nem társadalmi, hanem erkölcsi reformokra van szükség; a gazdákat és dolgozókat egyaránt meg kell nemesíteni. Sajnos K. L. nem ajánl semmiféle erkölcsnemesítő módszert...

*

Ha *Féja Géza Viharsarok* c. legnagyobb hatású szociográfiájára csak utalásokat tettünk, noha érdem és jelentőség szerint a legrészletesebb elemzést megérdemelné, az éppen kiterjedt és bő irodalma miatt történt.

Nem tartozik e vázlat keretébe mérlegelni, hogy miként értelmezte Féja a „cselekedetet“, s hogy milyen ellentétes a Viharsarok mélyen szociális szellemével az a politikai és szerkesztői szereplés, amelyet könyve megjelenése óta betöltött. Csak annyit állapítunk meg, hogy Féja is, mint szociográfus társai, nem követte könyvének szociális ígéhirdetését és azoknak az erőknek tett engedményeket, amelyek ellen a Viharsarokban hősi elszántsággal harcot hirdetett.

Illyés Gyula Puszták népe c. szociográfiával átszótt önéletrajzának e keretbe való illesztése sem mutatkozott célszerűnek. Mert ha Illyés munkája jelentős ösztönzője volt is a szociográfiai kutatásnak, maga soha nem kapcsolódott e mozgalomba és főként eszmei tájékozódás tekintetében sem tartozott e falukutató ifju nemzedékhez.

Ezért nem térünk ki *Remenyik Zsigmond: Büntudat-ára* sem, mely egyszerre több is és kevesebb is, mint szociográfia: önéletrajz és társadalmi feltárás, szociális vád és raszkolnyikovi önmarcangolás. Sem Remenyiket, mint a magyar haladás egyik legtisztultabb s legcéltudatosabb szellemét, sem könyvét, mint e szellemnek megalkuvás nélküli példamutatását, nem iktathatjuk a szociográfia idézett képviselői és munkáiik sorába, melyeknek még értékálló szociális felismerései is csak tájékozódások olyan régiók felé, ahol Remenyik Zsigmond jár.

Dávid József csiszolt történelmi látásával, érett módszereivel ugyan csak távol állott mindig a szociográfus „reformnemzedéktől“, sőt olykor szembe is szállt velük. Nem együtt haladt velük, hanem bírálójuk volt.

S ha végül összefoglaló képet akarnának nyerni a szociográfiai irodalom szerepéről, hatásáról és utjáról, íróinak magatartásáról, kézenfekvő egy analógia a Cifranymoruság lapjairól. Sz. Z. a vidéki értelmiségiek népszemléletét vizsgálva, megállapítja, hogy még azok a rétegek is, kiknek szívében őszinte népszerűtet szunnyad „a dolgok végső következtetésének levonásától a szakadék partjára érő paripa riadalmával hőkölnek vissza.“

„Valahányszor beszéltem velük erről hallgató magyar tájak közt, elnyúló éjszakákon, mindig előtört ez a visszahőkölés és megriadás. Olyanféleek voltak, mint egy hallgató, aki bólogat a premisszáknál és elismeri az azokban lévő igazságot. De hallgat, magába húzódik és hitetlen lesz, ha az ember a szükségszerűen és logikusan eredő konkluziót levonja előttük. „Szegény a nép, gyengül a magyarság“ — mondja nekik az ember és bólogatnak piros arccal és szomoruan a haza sorsán. „Önállóvá kell tenni őket és megadni nekik a részt, ami az országból jár nekik“ — folytatja tovább az ember s ők elsápadnak, dermedten és megmerevedve s a pernyi döbbenet után ömlik belőlük a szó. Arról, hogy a nép nem érett a politikai jogokra, csak a magáét nézi, hogy a hazáról való fogalma primitív, nem hagyja magát vezetni... és így tovább... Ha aztán megint bizonykodik az ember, hogy mind e bizalmatlanságnak sommás okai vannak „haj-haj“ — mondják magukba esve és megint bólogatnak, de ha újra levonod a konkluziót és azt mondod, hogy „tehát nem vezetni kell a népet, hanem utat engedni neki, hogy fejlődjék a maga erejéből... újra megdermednek, mint némely bogarak, ha veszélyt sejtene... E téren fokozottan érvényes rájuk a tétel; hajlandók látni a jót, de nem hajlandók e szerint cselekedni...“

Hajlandók látni a jót, de nem hajlandók e szerint cselekedni. Ennél találébban mi sem fogalmazhatjuk meg a szociográfus fiatalok társadalmi politikai szerepét. A „népszerűtő“ magyar értelmiségiek magatartásának bírálata olyan élesen és olyan sikerülten rajzolódott ki a szociográfiai fotocella lemezén, hogy önfelvételnek, önbírálatnak is helytálló.